

פרשת תולדות

ברוך שפטרני מעונשו של זה

ויגדלו הנערים ויהי עשו איש ידע ציד איש שדה ויעקב איש תם ישב אהלים: (בראשית פרק כה פסוק כז)
(בראשית רבה פרשה סג סימן י) א"ר אלעזר צריך אדם להטפל בבנו עד י"ג שנה מיכן ואילך צריך שיאמר ברוך שפטרני מעונשו של זה.

טעם המנהג

כתב הרמ"א (אורח חיים סימן רכה, ב) י"א מי שנעשה בנו בר מצוה, יברך בא"י אמ"ה שפטרני מעונשו של זה, וטוב לברך בלא שם ומלכות. וכתב המגן אברהם (ס"ק ה) שיש בזה שני טעמים, א' דעד עכשיו נענש האב כשחטא הבן בשביל שלא חנכו, ב' בשם הלבוש דעד עכשיו הבן נענש בעון האב, כמ"ש הרמב"ם (הלכות תשובה פרק ו הלכה א) יש חטא שהדין נותן שנפרעים ממנו על חטאו בעולם הזה בגופו או בממונו או בבניו הקטנים, שבניו של אדם הקטנים שאין בהם דעת ולא הגיעו לכלל מצות כקניינו הן, וכתב איש בחטאו ימות, עד שיעשה איש. וע' באליה זוטא שמסביר דס"ל דאין הפירוש שאב נפטר מעונש הבן, דהא הבן עדיין קטן הוא ולא בר עונשין, אלא דאב מברך שנפטר הבן ממנו שאין נענש עבורו, ועל זה נראה כיון לשון שפטרני מעונשו וכו', כמ"ש תוס' ב"ב (דף כ"ב) שכל אחד היה מתאונן שמא נענש על ידו. וכמו דאיתא (שבת קמט, ב) כל שחבירו נענש על ידו אין מכניסין אותו במחיצתו של הקדוש ברוך הוא. מיהו בלחם חמודות כתב דכוונת הברכה שעד עתה היה מחוייב לחנכו במצות לגדלו בתורה, ונמצא כשמתרשל מכל זה שהוא נענש עליו ע"כ. וכן מדייק הא"ר מהמדרש (הנ"ל) צריך אדם לאטפל בבנו עד י"ג שנה, מכאן ואילך צריך שיאמר ברוך שפטרני וכו', מה שהעונש שנפטר ממנו הוא משום זה שלא "טיפל" בבנו.

בן או בת

הרד"ל בפירושו על המדרש מדייק מהמדרש דדווקא על בנו מברך ולא על בתו, ומוכיח מכאן דלא כהלבוש, דלדבריו הרי גם בנות מתות בעון אביהן, אלא ע"כ משום שהתירשל בחיובו ללמד בנו תורה, (ולא מצד מצות חינוך) ואינו חייב אלא בבנו ולא בבתו.

ויעוין בפרמ"ג (א"א ס"ק ה) שג"כ דן למה לא מברכים על בת שהגיע לעול מצוות לפי טעם הלבוש דבנים קטנים נענשים בשביל אב, לא שנא זכרים ונקיבות, וכתב דלמאן דאמר משום חינוך י"ל דאין מחוייב לחנך בתו קטנה, ומציין למ"א (סי' שמג ס"ק א'), ויעוין שם שכתב דמשמע בנזיר (כט, א) דאין מחוייב לחנך בתו, היינו דנחלקו ר"י ור"ל בהטעם למה אב יכול להזיר בנו הקטן בנזירות, שלפי ר"י "הלכה" היא בנזיר, וריש לקיש אמר כדי לחנכו במצות. ומק' הגמ' אי הכי אפילו אשה נמי, ומשני קסבר איש חייב לחנך בנו במצות ואין האשה חייבת לחנך את בנה. שוב מק' הגמ' דבשלמא לרבי יוחנן דאמר הלכה היא בנזיר, משום הכי בנו אין בתו לא, אלא לריש לקיש אפילו בתו, קסבר בנו חייב לחנכו בתו אינו חייב לחנכה. אבל אח"כ מביא המ"א קושיית התוס' דמאי שנא דביוה"כ מחוייב לחנך בתו, וכתב שאפשר דכל המצות דמי ליוה"כ וצריך לחנכם.

ומוסיף הפרמ"ג דגם למאן דאמר שהאב מחויב לחנך גם לבתו, אין בה כל כך מצות שמחויב לחנכה בקטנותה. (ולכן אין כאן עונש כ"כ)

ומסיים שאם משיאה לאיש בקטנותה, קנין אישה הוית (קנין של הבעל) ואין נענשת בשביל אביה. משמע שרצה ליישב גם לפי הלבוש, שאצל קטנה שייך שאינה נענשה בעון אביה. ועי"ע בספר כף החיים (אות טו) שכתב שלפי טעם הלבוש י"ל שבת יש לה גם המזל של הבעל, ש"בת פלוני לפלוני", אפשר שיגבור מזל של בעלה ולא תענש בחטא האב, ועל כן לא תקנו לברך.

בן בנו

בשו"ת בצל החכמה (חלק ה סימן ג, ד) מביא שבפי' שערי רחמים לס' שערי אפרים (שער ד' אות כ') כתב משו"ת מעשה איש, שאין שום חובה על אבי אביו לברך ברוך שפטרני על נכדו יתום מאביו. אבל בפ' שערי חיים (שם אות כ"ד) חולק עליו שכיון שחייב ללמד תורה לבן בנו, כמבואר בשו"ע יו"ד (סי' רמ"ה סעיף ג') שפיר שייך לברך ברוך שפטרני לפירוש הראשון של המ"א, ושכן הורה גם הגאון מהרש"ם לברך בזה בלא שם ומלכות.

בן מאומץ

הגר"י זילברשטיין שליט"א (חשוקי חמד פסחים קכא, ב) נשאל האם מי שאימץ וגידל ילד חייב לברך ברוך שפטרני כשהגיע הילד לעול מצוות. וכתב שלפי הטעם של הלבוש פשוט שאין מקום להמאמץ לברך ברוך שפטרני, מאחר והבן לא סבל מחטאיו של המאמץ. אבל כתב דגם לפי הטעם של המ"א לא בטוח שהעונש על המאמץ יהיה באותה מדה שמענישים את האב, ר"ל שחיובו בחינוך הבן הוא פחות מאב אמיתי. עוד כתב שמטעם נוסף אין ראוי לברך ברוך שפטרני, כי בזה הוא יתחזק בעיני הציבור כבנו ממש, מאחר ולא ידעו שהוא רק מאומץ ועלול לצאת מכך תקלה מזה, שמא ישא אח את אחותו בחושבו שהמאמץ הוא אביו האמיתי.

ומה שכתב בשו"ת בצל החכמה (חלק ה סימן ג) בשם חתנו הרב הגאון רבי אברהם יפה שלזינגר שליט"א אבד"ק גענף ומח"ס שו"ת באר שרים, דלפמש"כ בהגהת חכמת שלמה להגר"ש קלוגר ז"ל לשו"ע אה"ע (סי' א' סעי' א') דהמגדל יתום ויתומה בתוך ביתו מקיים בכך מצות פריה ורביה לדעת הטו"ז, אם כן פשיטא שעל האב לברך עליו ברוך שפטרני דהא נחשב כבנו ממש, אינו נראה כלל דחוי מזה שעצם החידוש של הגרש"ק הוא מבהיל על הראיון, אבל פשוט שאפילו עם האב החורג מקיים מצות פרו ורבו, אין הבן מת בחטאיו של האב.

אב או אם

עוד כתב הפרי מגדים (אשל אברהם ס"ק ה) דאשה שנעשה בנה בר מצוה אינה מחויבת לברך משום שאינה חייבת לחנכו, ומציין לעיין במ"א (הנ"ל). ר"ל שהוכיח מהגמ' בנזיר שאשה אינה חייבת בחינוך ולכן אינה מזירה את בנה בנזיר לר"ל. אבל לפי"ז לטעם של הלבוש היתה צריכה לברך, אבל עי"ש בפרמ"ג שכתב דאפשר שאין הבן נענש בשביל חטא אמו, וכן מסתבר דכתיב (שמות לד, ז) פוקד עון אבות על בנים, משמע שאינם מתים בעוון אמו. וכן רצה לדייק ברמב"ם (הנ"ל) שהטעם דבנים מתים הוא משום ד"בניו קטנים כקנינו הם", משמע דווקא האב שהם קנינו ולא האם. אבל עיקר דברי הרמב"ם צ"ע

שמהכ"ת שבניו של אדם הם קנינו. ואפילו בבת שיש לו זכות למכרה לאמה עבריה, אינו מוכרה שהבת קנויה לו אלא שהתורה נתנה לו זכות למכרה, אבל כ"ש בבן שאין לנו שום מקור שהם שייכים להאב. ואולי מקורו מהא דתורה זיכתה לו לאב בדמי וולדות.

מיתת נדב ואביהו

על עיקר דברי הלבוש הק' הגרש"ק (חכמת שלמה שם) מהא שאמרו חז"ל (ילקוט שמעוני פרשת צו רמז תעט) עה"פ (דברים ט, כ) ובאהרן התאנף ה' מאד להשמידו, רבי יהושע דסיכנין בשם רבי לוי אין השמדה הכתובה כאן אלא כלוי בנים, כמה דאת אמר ואשמיד פרו ממעל וגו', אלא שתפלה של משה עשה מחצה, ונדב ואביהו היו יותר מי"ג שנים, מדצוה הקב"ה להם להיות כהנים, וכהן קטן אינו עובד.

חזקה דרבא

והנה שיטת הגר"א שמברך בשם ומלכות, ובש"ת הר צבי (או"ח א סימן קיד) דן איך אפשר לברך בשם ומלכות מיד כשהגיע הבן למצוות, הרי לא סומכין על "חזקה דרבא", דאמרינן שמיד שהגיע לי"ג שנים ויום אחד כבר יש לו שני שערות, אלא במילי דרבנן, ולענין ברכת בשם ומלכות הרי יש חשש איסור של "לא תשא שם ה' אלוקיך לשוא".

ורצה השואל לתרץ עפ"י דברי התשובות מיימוני הובא בגליון הש"ס להגרעק"א (יבמות קכא, ב) דלענין שבועה יכול לישבע על סמך רוב, ולא חיישינן לשבועת שקר, א"כ ה"ה שלענין ברכה יכול לברך על סמך הרוב, דברכה שאינה צריכה דאיסורה מלא תשא לא גרע מלאו דלא תשא עצמו שסומך בזה על הרוב, וכשם שסומכים בברכה על הרוב ה"ה שסומכים בזה על חזקה דרבא שנחשבת כרוב.

הגרצ"פ זצ"ל מסכים עמו בזה שחזקה דרבא לא גרע מרוב, שהרי היא חזקה הבאה מכח רובא, מפני שרוב אנשים שהגיעו לכלל שנותיהם מביאים סימנים, וכן לענין הנחתו שלענין ברכה שאינה צריכה דאיסורה הוא מלא תשא, יש לסמוך על הרוב דלא גרע מהלאו דלא תשא עצמו שסומכים בזה על הרוב. וכן מפורש הוא ברמב"ם שלענין ברכה סומכים על הרוב, שכתב בהלכות מגילה (פ"א הי"א), שבספק מוקפת חומה קוראים את המגילה בשני הימים ומברכים על קריאתה ב"ד בלבד, הואיל והיא זמן קריאתה לרוב העולם.

אבל כתב דמה נעשה שבכל אלה שאמרו שבדאורייתא אין סומכין על חזקה דרבא להקל, כגון קטן בן י"ג שנים שקדש וכו' שאין סומכים בזה על חזקה דרבא לומר שקדושו וודאים כדי להקל ולבטל קדושי שני שקידש אחריו בלא גט, וכן כשבא להוציא אחרים ידי חובתו בברכת המזון שאין סומכין על חזקה זו, וצריכים לבדקו אם יש לו שתי שערות, כדאיתא במג"א (סימן קצט ס"ק ז), וכן לענין לכתוב תפלין שהוא פסול מספק כל זמן שלא בדקוהו כדאיתא במג"א (סימן לט ס"ק א), סומכים על הרוב, והטעם שאין סומכין על החזקה משום שכל דאיכא לברורי מבררינן. וכאן אפשר לברורי ע"י בדיקת סימנים, או כמו שכתב הפמ"ג משום שהוא מיעוט המצוי ומדרבנן חוששים למיעוט המצוי כמו בבדיקת הריאה, וה"ה בנידון שלפנינו.

אבל הוא עצמו תי' דכאן אפשר לסמוך על חזקה דרבא להקל אף בדאורייתא, והוא על פי הטעם של המג"א (הנ"ל) דעד עכשיו שהבן אינו בר חיובא ופטור מעונשין, נענש האב על חטאי הבן שעל האב מוטל לחנכו, ועכשיו שהבן נעשה בר חיובא ומחוייב הוא בעצמו

להתחזק למצוות השי"ת, נפטר האב ממצות חינוך ואינו נענש עבורו. נמצא לפי"ז שהפטור של האב מענשו של הבן ופיטורו ממצות חינוך קשור עם החיוב במצות של הבן, והפטור של האב תלוי בחיובו של הבן. א"כ כשהגיע הבן לכלל שנותיו שגם בלא חזקה דרבא נתחייב בעצמו בכל התורה מתורת ספק דאורייתא, וכל שיש עליו איזה חיוב מצד עצמו ומחוייב בעצמו להתחזק במצות השי"ת, שוב מיפטר האב בתורת ודאי. וכ"ש שיש כאן חזקה דרבא שלחומרא בודאי אזלינן בתר חזקה זו, וממילא הבן חייב בכל המצוות בתורת ודאי ושוב מיפטר האב מחינוך בתורת ודאי דהא בהא תליא.

לגבי עיקר הקושיא שיש כאן חשש ברכה לבטלה, עי' בספר חיי אדם (כלל סה סעיף ג) שלפי מה שכתב בכלל ה' סי' א', דלכולי עלמא המברך ברכה לשם ברכה אף על פי שהיא לבטלה, על כל פנים אין כאן לא תשא, (עי"ש שאינו עובר על לא תשא א"כ מברך ברכה לבטלה דרך זלזול, אבל אם כוונתו לשבח להקב"ה לכו"ע אין כאן אלא איסור דרבנן) וכיון דמוזכר ברכה זו במדרש, ומהרי"ל עשה הלכה למעשה, וכן הגר"א, לכן המברך אינו מפסיד. ולפי"ז לא קשה כלל מהא דבמילי דאורייתא לא סומכין על חזקה שהביא ב' שערות, דכאן אינו אלא מדרבנן.

מתי מברכים

המנהג לברך ברכת ברוך שפטרני בשבת כשילד הבר מצוה עולה לתורה. וכ"כ במשנה ברורה (סימן רכה, ו) שעכשיו נהגו שלא לברך עד שעה שהנער מתפלל בצבור בתורת ש"ץ, או שהוא קורא בתורה בשבת ראשונה, שאז נודע לרבים שהוא בר מצוה. ועי' בשו"ת דברי מלכיאל (חלק א סימן ד) שהעיר דכיון שנעשה ב"מ מקודם צריך לברך תיכף שנעשה ב"מ. ומביא מספר שערי אפרים שכתב הטעם לפי שמצות עלייה לתורה הוא עושה עתה פעם הראשון, ועי"ז מתפרסם אז שנעשה גדול. ותמה עליו דכמה קטנים עולים לתורה למפטיר, וגם מה נ"מ מהפרסום דהא צריך לברך בשעה שבאה לו ההנאה. אלא כתב שהטעם הוא דמדמי לה לברכת הודאה שצריך בי עשרה ותרי מינייהו רבנן, ולכן קבעו הגומל בקה"ת שאז וודאי הוי עשרה, וה"ה הכא. ולפי"ז במקום שעושים סעודה לב"מ ביום שנעשה ב"מ ויש שם עשרה ותרי רבנן מחוייב אז לברך, ואדרבא אז עיקר מצותה של הברכה, ואיך אפשר שבעת עיקר השמחה לא יברך ואח"כ יברך. וכעין זה כ' הח"ס (חאו"ח סי' נ"א) שצריך לברך ברכת הגומל אף בלילה אם עושה שמחה כשעולה מן הים.

קטן שהזיק או גנב בקטנותו

כתב הרמב"ם (הל' גניבה א, ח) וקטן שגנב פטור מן הכפל ומחזירין דבר הגנוב ממנו, ואם אבדו אינו חייב לשלם אף הקרן ואפילו לאחר שהגדיל.

ובשו"ת מהר"ם פדואה (סימן צ) הק' על הרמב"ם מהא דאיתא (ב"ק צח, ב) גבי השורף שטרו של חברו, דכפייה רפרם לרב אשי ומגבי ביה ככשורא לצלמי, ופרש"י ששרף שטר חברו בילדותו, הרי לן שחייב לשלם בגדלותו על מה שעשה בקטנותו. ותי' מהר"ם שאע"פ שבאמת זו אחת מן הראיות שהביא בהגהת אשרי בשם האו"ז שקטן חייב כשיגדל, אבל הרמב"ם יפרש שרב אשי עשה זה כאשר היה בן י"ג שנים. ועוד שאין הכרח שכוונת רש"י במה שכתב "בקטנותו" שר"ל בקטנותו ממש, רק להסיר מן רב אשי פגם זה שלא עשה נבלה זו בהיותו חשוב. וכן מצינו בכמה מקומות שלשון "ילדותו" אין הכוונה כשהיה קטן ממש. וראיית הרמב"ם היא מן המשנה דפרק החובל (פג, א) דחש"ו פגיעתן רעה,

העבד והאשה פגיעתן רעה, וגבי עבד ואשה מפרש שם במשנה דמשלמין לאחר זמן, כאשר תתגרש האשה וישתחרר העבד, וברישא גבי חש"ו אינו מחלק, והיינו טעמא דהאשה והעבד הם בני דעת, רק שלא היה להם דבר לשלם, אבל חש"ו לא היו בני דעת בשעת מעשה, לכן פטורים גם אחרי שגדלו.

חיוב על מה שעשה כשהיה שוטה או שיכור

בספר חסידים (ס' תרצב) מספר על אחד שבא לפני החכם וא"ל זוכר אני כשהייתי קטן הייתי גונב לבני אדם, וגם הייתי חוטא בשאר חטאים, אמר שמא איני צריך תשובה לשלם הגניבות, כי כשחטאתי לא הייתי בן י"ג שנים ויום אחד. וא"ל לו בעל ספר חסידים, שכל עונות שאתה זוכר וכל אשר גנבת אתה צריך לשלם, שהרי יאשיהו שב מכל עונותיו ושלם כל אשר דן שלא כדין, שצוה להפסיד ממון שלא כדין בקטנותו. וכן מי שהיה חכם ואח"כ נטרף דעתו, ואחר זמן נתחכם, כל ההפסדות שיאמרו לו עדים אף על פי שהיה פטור בב"ד, חייב לשלם. וכן מי שהיה שכור כלוט חייב. אבל אם אמר לו מאד קטן הייתי כשגנבתי, כיון שאינו זוכר בו אינו צריך לשלם.

חילוק בין הזיק לנהנה

בשו"ת שבות יעקב (חלק א סימן קעז) דן על מעשה שהיה ששלחו נער קטן ממשחה ושמחה להביא יין לשותות ונתנו לו ממון שיתן, והלך הנער ומצא המרתף פתוח ולקח יין הרבה בלא מחיר, וגם נשפך הרבה לאבוד, ואח"כ נשמע הדבר לבעל היין ותובע לקטן אחר שהגדיל שישלם לו היזקו ודמי יינו, אי חייב לשלם או לא. ענה השב"י דלכאורה דין זה פשוט וערוך לפנינו בש"ע (חו"מ סי' שמ"ט) וז"ל קטן שגנב מחזירין קרן לבעלים אם הוא בעין, ואם אינו בעין פטור אף לאחר שיגדיל. וא"כ בנדון דידן שאין היין בעין הוא פטור. אבל כתב שלאחר העיון היטב יראה שהוא חייב שהרי מקור הדין הוא ברמב"ם (הנ"ל) ושם כתב שאם **אבדו** אינו חייב לשלם אף הקרן ואפילו לאחר שהגדיל, הרי להדיא דדוקא היכא שנאבד אינו חייב לשלם, משא"כ היכי דעודו בידו ונהנה מהממון ודאי חייב לשלם.

חיוב לצאת ידי שמים

עוד כתב שאפילו מה שאזיל לאיבוד אם רצה לצאת ידי שמים ג"כ חייב לשלם, וכדאיתא באו"ח (סי' שמ"ג) והוא מפסקי מהרא"י (סימן ס"ב) דקטן שעבר עבירה בקטנותו דצריך לעשות תשובה כשיגדיל, ובין אדם לחבירו עיקר התשובה לפייס חבירו ולשלם היזקו אך שאין כופין על זה בדיני אדם. משמע שהבין בדברי התרה"ד שכדי לצאת ידי שמים חייב לשלם מה שהזיק או גנב, אבל לענ"ד מלשונו משמע שעליו לעשות איזהשהו תיקון, אבל אינו חייב לשלם הכל.

התרומת הדשן (שם) נשאל על הקטן שקלל את אביו בינקותו בהיותו בן י"א שנה, עוד עבר עבירה אחרת באותו פרק שהעיד עדות שקר על איש כשר שגנב, ורוצה לקבל תשובה על ככה. וכ' התרה"ד דלקטן אפילו כשהגיע לחינוך לאו בר עונש ואזהרה הוא כלל ועיקר, אפילו שעה אחת קודם שהביא שתי שערות, כדמוכח להדיא פ' ארבעה אחין (יבמות לג, א) דקאמר דאייתי שתי שערות בשבת ע"ש. וכן מוכח בפ' חרש (יבמות קיד, א) דאפילו עונש כל דהוא ליכא עליה, מדאמר קטן אוכל נבילות אין ב"ד מצווין להפרישו, ואי הוי עליו עונש, ב"ד אמאי לא מחייבינן להפרישו מן העונש. ובקטן שהגיע לחינוך איירי התם כדמוכח להדיא בתוס' שנ"ץ (פרק בתרא דיומא), דמקשה מחינוך קטנים דהתם אההיא דפ'

חרש. והא דאייתי קרא דאסרה תורה דלא ליספו ליה בידים, יש לומר הטעם דקפיד רחמנא שלא ירגיל אותו לעבור עבירות, וכשיגדל יבקש לימודו. וברא"ש (פ' החובל) נמי משמע להדיא דקטן שחבל או הזיק פטור אפילו לכשיגדל, משום דלאו בר עונשין. אמנם בה"ג שם כתב דחייב לשלם לכשיגדל. עוד כתב התרה"ד דמבואר בכמה מקומות בגמ' דסימן רעה הוא לקטן שנעשו מכשולות מתחת ידו, לכך פסק שטוב הוא שיקבל איזה כפרה, משמע כנ"ל שצריך לעשות משהו אבל אינו חייב להשיב כל הכסף. ונראה דכך הבין גם המ"ב, שהרי כדברי התרה"ד פסק הרמ"א (אורח חיים סי' שמג, א) וז"ל וקטן שהכה את אביו או עבר שאר עבירות בקטנותו, אף על פי שא"צ תשובה כשיגדל, מ"מ טוב לו שיקבל על עצמו איזה דבר לתשובה ולכפרה, אף על פי שעבר קודם שנעשה בר עונשין. וכתב המשנה ברורה (ס"ק ט) בשם הט"ז וח"א והגר"א דכ"ז מדינא אבל לפנים משורת הדין בין שחבל בו בגופו או שהזיק לו בממונו צריך לשלם לו. הרי לן להדיא שרק לפנים משורת הדין חייב לשלם.

קטן בחיוב ז' מצוות ב"נ

בספר מקור חסד (על הספר חסידים) מביא מהגרי"א שכתב (נחל יצחק סי' ז' ענף ד) לחדש שקטן אע"פ שאינו חייב במצוות, אבל בז' מצוות ב"נ הוא חייב, דלענין ז"מ ב"נ לא גרע מגוי שהרי בגוי אין דין גדלות ומהגיע לכלל דעת חייב במצוות, א"כ אמרינן מי איכא מידי שגוי אסור וישראל מותר. ולפי"ז כתב שקטן חייב להחזיר גניבתו וכו' דגם גוים מצווים על גניבה, ועל דינים.